

УДК 902.2

Толмачова О.І., Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського

Толмачова Оксана Іванівна (1973 р.н.). Закінчила історичний факультет МДУ в 1996 р. Аспірант кафедри всесвітньої історії МДУ. Тема кандидатської дисертації: “Давня історія Степового Побужжя”.

Давня історія Південного Побужжя (Етноісторичний нарис)

У статті розглянута історія Степового Побужжя у період ранньої первісної общини (палеоліт, мезоліт). Простежені зміни палеоландшафтів та їх вплив на розвиток первісного суспільства. Розглянута динаміка розвитку народонаселення на Побужжжі у період 24000-8000 років тому назад.

In the article examines the history of Steppe's Pobugga at the early primitive communal period (Ancient Stone Age – Middle Stone Age). There were deduced changes of ancient landscapes and their influence, which were exerted on evolution of primitive population. Also, in the article examines the dynamic of evolution of Pobugga's population at the period from 24 till 8 thousand years ago.

Найдавніша історія Південної України, часткою якої є і Степове Побужжя, відома нам лише за матеріалами пам'яток кам'яного віку (палеоліт, мезоліт). За рештками стародавніх поселень і поховань ми можемо відтворити лише загальні напрямки заселення людиною степів Південної України та основні риси культурного надбання первісних спільнот (склад знарядь праці, типи жител, відтвори мистецтва, рослинний і тваринний світ, реконструювати господарство, соціальний устрій та ідеологічні уявлення тощо).

Джерельною базою відтворення історії населення ранньої первісної общини Степового Побужжя є матеріали археологічних пам'яток палеоліту і мезоліту, які досліджені археологами та фахівцями суміжних природничих наук (геологами, палеозоологами, палеоботаніками, палеогеографами, петрографами тощо).

Основні матеріали, які покладені в основу написання даної статті, зібрані Причорноморсь-

кою експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом В.Н.Станко [1]. Окремі матеріали були здобуті в різні часи В.М.Даниленком, Н.Г.Елагіною, В.І.Нікітіним, С.П.Смольяніною, О.П.Чернишом та іншими дослідниками [2]. Історія дослідження пам'яток палеоліту і мезоліту Степового Побужжя докладно викладена С.П.Смольяніною, тому нам немає необхідності її повторювати і відсилаємо читачів до її роботи [3].

У статті буде розглянутий лише період історії від заселення мисливцями та збирачами Північного Причорномор'я до появи тут перших скотарів та землеробів. В історичній науці цей відрізок часу співвідноситься з епохою привласнюючої економіки, з якою пов'язані такі соціальні структури як праобщина та ранньопервісна община. Значною мірою життя і діяльність людини того часу залежали від ресурсів і характеру оточуючого середовища – наявності промисло-

вих тварин, природничих умов для продуктивного полювання, сировини для виготовлення знарядь праці, палива тощо. В зв'язку з цим, насамперед, розглянемо, як сучасна наука відтворює природне середовище, в якому опинилась первісна людина, поселившись у Степовому Побужжі в часи палеоліту і мезоліту та з'ясуємо палеоекологічну ситуацію в регіоні.

Палеогеографія.

Реконструкція оточуючого середовища пов'язана із залученням матеріалів геоморфології, палеоботаніки, палеозоології та даних інших природничих наук.

Геоморфологія. Гідрографічна мережа в Степовому Побужжі, близька до сучасної, була сформована ще в ранньому палеоліті. Основним фактором, який утворював рельєф Степового Побужжя, є долина Південного Бугу, яка поділяє Причорноморську низину в цьому регіоні на два підрайони: правобережжя – з глибоким долино-балковим розчленуванням і лівобережжя, з відносно рівним та згладженим рельєфом. На півночі мережа долино-балкового розчленування щільніша, береги річок та балок крутіші. На давніх терасах річок і балок серед уламків пісковика, вапняку, граніту, гнейсу та інших порід каміння часто зустрічаються оброблені людиною кремені [4]. Долини річок переважно маловодні, поросли лучними травами. В руслах і на схилах їх зустрічаються виходи кременю, вапняку, гнейсу, пісковика, граніту, які слугували сировиною для виготовлення знарядь праці та спорудження жител первісної людини.

У цілому, геоморфологія долин річок басейну Південного Бугу досліджена недостатньо, тому не завжди можна чітко прив'язати розташування давніх поселень і місцезнаходжень з відповідними геологічними структурними утвореннями.

Пам'ятки палеоліту і мезоліту в Степовому Побужжі розташовані своєрідними куцями і пов'язані з крутими берегами невеликих річок, балок та ярів. За матеріалами сучасних досліджень найбільш густо заселеним був басейн правої притоки Південного Бугу – річки Бакшали, яка є своєрідним вододілом між Причорноморською низиною та Волино-Подільською височиною. Крім долини Бакшали значна кількість палеолітичних стоянок виявлена на схилах річок Кодима, Синюха, Савранка, Інгул [5].

Займаючись привласнюючим господарством, давні спільноти палеоліту і мезоліту обирали такі місця для мисливських таборів, які б ідеально задовольняли вимогам первісного полювання і збиральництва. Палеолітичні пам'ятки у переважній більшості розташовані на високих терасах Південного Бугу та його притоків. Таке розміщення мисливських таборів насамперед пов'язане з особливостями полювання бізонів, про що

мова буде йти нижче. Розгляд гіпсометрії мезолітичних пам'яток показує, що зі зміною природних обставин (остаточне зникнення льодовика, спускання прильодовикових басейнів і становлення річок менш повноводними в голоцені) ранньомезолітичні пам'ятки розташовуються нижче на рівні перших надзаплавних терас. В пізньому мезоліті в зв'язку з кризою мисливського господарства розселення первісних мисливців і збирачів ведеться по всіх терасових рівнях в залежності від зручності господарських уподобань їх невеликих рухливих груп.

Флора і фауна. Основою життєзабезпечення давньої людини були навколишня рослинність та тваринний світ. Це спонукає дослідників первісної історії приділяти реконструкції біоресурсів оточуючого середовища значну увагу та, користуючись даними палеоботаніків і палеозоологів, якомога повніше відтворювати склад рослинності і тваринного світу під час існування давніх поселень. Склад флори і фауни давніх поселень дозволяє реально визначити продуктивність збиральництва і полювання в конкретній екологічній ніші у визначений період.

Флора і фауна протягом плейстоцену і голоцену неодноразово змінювалась в залежності від зміни клімату. Природознавцями визначено п'ять льодовикових періодів у плейстоцені і декілька плювіальних теплих і вологих та аридних холодних і сухих періодів в голоцені. На теренах Степового Побужжя найдавніші поселення відомі лише з періоду максимуму останнього (валдайського) зледеніння (Сагайдак 1, Анетівка 1 і 2 та інші). Сліди більш раннього перебування людей на цій території поки що невиразні і поодинокі, хронологія Анетівки 13 потребує уточнення [6].

За даними палеогеографів під час існування найдавніших поселень Сагайдак 1, Анетівка 1 і 2, Володимирівка (нижні шари) (22-19 тис. років тому) в Степовому Побужжі були розповсюджені ксерофітні сухі степові ландшафти з долинними лісами. Основними промисловими тваринами, за даними решток фауни на поселеннях, були мамонт, шерстистий носоріг, бізон, кінь, сайга, олень та інші види тварин [6]. Однак вже наприкінці цього (бузького) періоду мамонт і шерстистий носоріг зникають зі складу мисливської здобичі [7].

У подальшому (18-15 тис. років тому) у зв'язку з відходом льодовика на півдні України ксерофітні степи змінюються бореальними сухостеповими ландшафтами з домішками листяних дерев у складі долино-балкових ристанців. Основним об'єктом полювання в цей період стає бізон. В незначній кількості у складі промислових тварин на поселеннях того часу зустрічаються кістки коня, північного оленя, сайги, тощо [8].

На заключному (причорноморському) етапі деградації останнього льодовика поширюються злаково-різнотравні фітоценози разом з сосново-широколистяними і широколистяними лісами (дуб, граб, клен, горіх, вільха). Однак клімат в цей період залишався нестабільним – теплі і вологі періоди (беллинг, аллеред) змінювались сухими і прохолодними (дріас I-III). У складі промислової фауни поступово зменшується кількість кісток бізонів і збільшується частка кісток коня [9].

Динаміка змін ландшафтів в голоцені також пов'язана зі зміною клімату. За даними В.І.Бібікової, Н.П.Герасименко та Г.О.Пашкевич, на півдні України протягом голоцену ландшафт мав степовий характер. Найбільшого поширення лісова рослинність в степах досягла в теплу і вологому атлантичному періоді, коли помітно зменшується розповсюдження в ярах берези і збільшується кількість дуба, липи, граба та береста [10]. Найбільш важливі зрушення відбулися в складі фауни, де на зміну бізону прийшов тур, який згодом був приручений місцевими мисливцями [11].

У цілому, за даними сучасних досліджень, відтворена досить виразна динаміка зміни оточуючого середовища, яка суттєво впливала на розвиток народонаселення на Побужжі.

Народонаселення

У нас поки відсутня джерельна база для відтворення шляхів і часу появи першої людини у Нижньому Побужжі. Вірогідні пам'ятки раннього і середнього палеоліту в басейні Південного Бугу поки що не знайдені. Як мустьєрські означені декілька місцезнаходжень на схилах балок верхів'їв Савранки і Кодими (Шепетків Яр I-III, Кодима III) [12]. С.П.Смольяніною свого часу було виокремлено мустьєрський комплекс серед попереднього зібрання на Анетівці 13 [13]. Однак подальші дослідження Анетівки 13 довели пізньопалеолітичний епіоріньякий час цієї пам'ятки, а середньо палеолітичний час місцезнаходжень у балках верхів'їв Савранки і Кодими не був підтверджений [14].

У той же час, якщо розглядати Степове Побужжя в широкому контексті степового Північного Причорномор'я, тоді нам треба звернутися до більш широких теоретичних міркувань. В літературі навіть існує припущення, що Північне Причорномор'я можливо входило до зони прабатьківщини людства [15]. Останні знахідки на Балканах і Нижньому Подністров'ї дозволяють обережніше відноситися до повного заперечення цього припущення [16]. Однак безперечно погодитись з ним поки ще рано. Напевне, Північне Причорномор'я, в тому числі і Степове Побужжя, були заселені людиною в ашельський час [17]. Пам'ятки цього часу досліджені на Подністров'ї, Подніпров'ї, Нижньому Доні та в

Криму [18]. Сподіваємось, незабаром вони будуть відкриті і на Побужжі.

За матеріалами ранньопалеолітичних пам'яток означених регіонів в Північному Причорномор'ї були сприятливі умови для життєзабезпечення давньої людини (субтропічний клімат та різноманітна дичина – мамонти, носороги, бізони, коні, олені, косулі, тощо). Але проникнення людини в басейн Південного Бугу, мабуть, трапилося значно пізніше, ніж з території Балкан, Центральної Європи або Кавказу.

Достовірно існування населення в степах Південного Побужжя простежується з другої половини раннього етапу пізнього палеоліту. Дослідники виділяють тут дві групи пам'яток: 1) „місцевого” східноєвропейського походження (Лескі, Володимирівка – ш. 8, Серединний Горб), 2) ”прийшли” центральноєвропейського походження (Сагайдак 1, Анетівка 1) [19]. Генеза місцевого населення поки що до кінця не з'ясована в зв'язку з відсутністю тут пам'яток мустьєрського часу. Стосовно прийшлого населення всі дослідники погоджуються з тим, що з початком останнього зледеніння великі групи населення північних регіонів переселяються на південь. Серед цього потоку чітко відрізняється населення пізньооріньякського (епіоріньяк) кола, походження якого більшість дослідників пов'язують з Центральною Європою [20].

У процесі розселення прийшлого населення і його взаємовідношення з місцевими племенами створюються нові етноісторичні угруповання, виникають нові господарсько-побутові системи та культурноісторичні спільноти. Різноманітність населення поступово нівелюється, складається єдиний господарсько-побутовий комплекс мисливців на бізона, виникає своєрідна археологічна епіграфітська єдність [21].

Як було доведено вище, клімат стає суворішим. Місцем своїх поселень первісні мисливці обирають долини невеликих річок або балок неподалік від їх впадіння в Південний Буг. Зарощені невеликими сосновими лісами та чагарниками, вони стали сховищами давніх людей від холоду. Розташовані поряд широкі вододіли з їх безмежними пасовиськами, де паслися великі стада насамперед бізонів, а в різні періоди року ці пейзажі доповнювалися ще стадами оленів, сайгаків та інших промислових тварин, сприяли налагодженню продуктивного мисливства, перш за все, на бізонів. На всіх пам'ятках того часу (19-17 тис. років тому) у складі фауни переважають кістки бізона, а на Анетівці 2, яка досліджується на р. Бакшалі, що в Доманівському районі, досліджено навіть святилище, пов'язане з відправленням свята бізона [22].

Наведемо ймовірну реконструкцію святкових церемоній, запропоновану дослідником Анетівки 2 В.Н.Станко, „які в свій час мали місце в зати-

шку на високому березі невеличкої річки Бакшали. Тут на рівній ділянці східного сектору первісного поселення було викладено коло з щелеп бізона, в центрі якого на підпірці з лопаток бізона підносилося голова бізона. Вся ця споруда густо присипалася червоною вохрою – символом крові (життя) у давніх людей. За залишками зламаних наконечників списів та стріл, прикрасами, вуглинками, уламками білої, чорної і червоної фарб, знайдених навколо, неважко здогадатися, що прикрашені та розмальовані учасники ритуальних церемоній з факелами і при повному мисливському спорядженні влаштували тут різноманітні гульбища з танцями, співами, поїданням м'яса бізона” [23].

З потеплінням і відходом льодовика (17-10 тис. років тому) починається новий етап розселення первісних общин в степовому Побужжі. Розпадаються великі гетерогенні общини. Базові пізньопалеолітичні поселення цього періоду практично не відомі не лише в степах Південного Побужжя, але і на всьому просторі степового Причорномор'я. Всі досліджені в наш час пам'ятки фінального етапу пізнього палеоліту являють собою невеликі стійбища давніх мисливців, які, на думку дослідників, репрезентують однородові общини, котрі у пошуках мисливської здобичі розселяються по невеличких річках і балках міжріччя Дністра – Південного Бугу – Дніпра [24].

Розселення під час похолодання в степовому Причорномор'ї значних груп населення з Центральної і Північно-Східної Європи спричинило значний демографічний тиск на оточуюче середовище. Перш за все, були практично знищені стада бізонів. На фінальнопалеолітичних пам'ятках значно зменшуються залишки кісток бізона і поступово збільшуються знахідки кісток коня, сайги, віслюка. На думку С.М.Бібікова, така ситуація спричинила кризу мисливського господарства [25]. Виникненню цієї кризи і подальшого її поглиблення сприяло також удосконалення мисливського спорядження і виникнення лука та стріл [26].

В кінці плейстоцену і на початку голоцену розпочинаються широкі міграції населення. Така ситуація пов'язана, з одного боку, з поліпшенням клімату і визволенням значних територій на півночі від впливу льодовика і появи значних просторів, багатих на здобич для переселення, а,

з другого, демографічним тиском на природне середовище та кризою мисливського господарства на півдні. В цей час значні групи населення з південних територій мігрують на північ, в той же час з заходу і сходу в степи Північного Причорномор'я проникають племена з Балкан та Кавказу [27].

У басейні Південного Бугу зафіксовано понад 30 місцезнаходжень мезоліту [28]. За своєю генезою вони чітко поділяються на дві групи: гребеніківські та анетівські (або „кукрекські”).

Населення анетівської („кукрекської”) культури формується на основі граветтського населення анетівської культури пізнього палеоліту [29]. Однією з найвиразніших пам'яток цієї культурно-історичної традиції є Абузова Балка. Матеріали цієї пам'ятки дають підставу простежити безпосередній розвиток традицій епіграветтського населення Бакшалінської ніши, про яке йшла мова вище, на новому (мезолітичному) етапі розвитку [30]. Традиції цієї культурної спільноти чітко простежуються за матеріалами інших місцезнаходжень на Побужжі (Синюхін Брід, Концеполь, Бубінка, Софіївка та ін.), а також за його межами.

Населення гребеніківської культурної традиції є прийшлим на Побужжі. В.Н.Станко пов'язує його формування з басейном Нижнього Дністра з подальшим його розповсюдженням на схід і на захід [31]. У подальшому разом з населенням анетівської культурної традиції гребеніківське населення братиме участь у формуванні неолітичної спільноти на Побужжі, але це уже тема іншого окремого дослідження.

Висновки

Відтворення найдавнішої історії Південного Побужжя пов'язане зі складними і часто недостатніми джерелами: як археологічними, так і палеозоологічними, палеоботанічними, геологічними тощо. В пізньому палеоліті простежуються дві культурні традиції - епіорніякська (Сагайдак 1, Анетівка 1 та ін.) та епіграветтська (Анетівка 2, Івашкове 6 та ін.), які накладаються на місцевий субстрат, поки чітко не визначений (Володимирівка та ін.). В мезоліті досить чітко виокремлюються дві традиції давнього населення анетівської („кукрекської”) та гребеніківської. Потребує подальшого дослідження поряд з етногенетичними розвитком господарства і соціального устрою.

Література

1. Станко В.Н. Изучение памятников палеолита и мезолита на Николаевщине // Тези Першої обласної краєзнавчої конф. – Миколаїв, 1995. – С. 12-14.
2. Смольянинова С. П. Карта памятников каменного века Степного Побужья // В.Н.Станко, Г.В.Григорьева, Т.Н.Швайко. Позднее палеолитическое поселение Анетовка 2. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 113-126.
3. Смольянинова С. П. Палеолит и мезолит Степного Побужья. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 4-8.
4. Федорченко Т.П. Причерноморская низменность. – Одесса: Одесский ун-т, 1965. – С. 12; В.Н.Станко, Г.В.Григорьева, Т.Н.Швайко. Указ. соч. – С. 7.
5. Смольянинова С. П. Карта памятников... – С. 114.

6. Герасименко Н.П. Развитие зональных ландшафтов четвертичного периода на территории Украины / Автореф. дис. ... доктора географ. наук. – К., 2004. – С. 21; Бібікова В.И., Белан Н.Г. Локальные варианты и группировки позднепалеолитического териокомплекса Юго-Восточной Европы // Бюллетень МОИП. – Отд. биологии. – 1979. – Т. 84. – Вып. 3. – С. 3-14.
7. Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Вказ. праця. – С. 22.
8. Бібікова В.И., Старкин А.В. Характеристика остеологического материала из раскопок позднепалеолитического поселения Анетовка II // В.Н.Станко, Г.В.Григорьева, Т.Н.Швайко. Вказ. праця. – С. 129; О.П.Черниш. Володимирівська палеолітична стоянка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – С. 59-63.
9. Черниш О.П. Вказ. праця. – С. 63; Горелик А.Ф. Памятники Рогаликско-Передельского района. – Киев-Луганск, 2001. – С. 270-273.
10. Пашкевич Г.А. Динамика растительного покрова Северо-западного Причерноморья в голоцене, его изменения под влиянием человека // Антропогенные факторы в истории развития современных экосистем. – М.: Наука, 1981. – С. 82.
11. Бибікова В.И. О смене некоторых компонентов фауны копытных на Украине в голоцене // Бюл. МОИП. – Отд биология. – 1975. – Вып. 6. – С. 67-72.
12. Смольянинова С.П. Разведки палеолита в Одесской области // Тези доп. на XV наук. конф. Ін-ту археології АН УРСР. – Одеса, 1972. – С. 71-73; В.И.Красковский. Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 14-17.
13. Смольянинова С. П. Карта памятников... – С. 121.
14. Станко В.Н., Петрунь В.Ф. Анетовка 13 – памятник ранней поры позднего палеолита в степном Причерноморье (предварительная публикация) // Археологический альманах. – №3. – С. 170.
15. Борисковский П.И. Палеолит Украины. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – С. 38; Ранов В.А. Древнейшие стоянки палеолита на территории СССР // Российская археология. – 1992. – № 2. – С. 85, 92.
16. Гладкий В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 103-104; Анисюткин Н.К. Домустьерское местонахождение у села Погребя на Нижнем Днестре и положение его индустрии в раннем палеолите Европейской части СССР и сопредельных территорий // Четвертичный период. Палеонтология и археология. – Кишинев: Штиинца, 1989. – С. 136.
17. Гладкий В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 128-129.
18. Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // Свод археологических источников. – 1964. – А 1-5. – С. 7-8; Праслов Н.Д. Ранний палеолит Северо-восточного Приазовья и Нижнего Дона. – Л.: Наука, 1968. – С. 18-64; Анисюткин Н.К. Домустьерское местонахождение...; Станко В.Н. Заселення Північно-Західного Причорномор'я людиною // Історія Одеси. – Одеса: „Друк“, 2002. – С. 12-13; Щепинский А.А. К вопросу об ашеле в Крыму // Исследования палеолита в Крыму. – К., 1979. – С. 85-106; Щепинский А.А., Клюкин А.А. Раннепалеолитическая галечная индустрия Крыма // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1992. – Вып. 206. – С. 104-108.
19. Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 90; Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Вказ. праця. – С. 99-102; Смольянинова С. П. Палеолит и мезолит Степного Побужья... – С. 91-92; Станко В.Н. Давні мисливці на бізонів // Історія Одеси... – С. 13.
20. Гвоздовер М.Д., Иванова И.К. Палеолит // Лесс – перегляциал – палеолит. – М., 1969. – С. 14-21; Станко В.Н. Новая позднепалеолитическая стоянка в степях Северного Причерноморья // Археологические исследования на Украине в 1967 г. – К.: Наук. думка, 1968. – Вып. II. – С. 22-24; Праслов Н.Д. Некоторые специфические формы каменных орудий Мураловской палеолитической стоянки // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1972. – Вып. 131. – С. 74-75; Станко В.Н., Григорьева Г.В. Исследование памятников каменного века на р. Ингуле // Древности Поингуля. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 50-51; Станко В.Н. Мирное ... – С. 90; Демиденко Э.Ю. Восточная Европа в контексте проблематики ориньяка Европы: прошлые подходы и новые перспективы // Археологический альманах. – 2004. – С. 186.
21. Борисковский П.И. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области // Тр. VII Международного конгресса археологических и этнографических наук. – М.: Наука, 1964. – С. 1-9; Станко В.Н., Гладких М.И. Епоха пізнього палеоліту // Давня історія України. – К.: Наук. думка, 1997. – С. 81-91.
22. В.Н.Станко. Культ бизона (быка) в древних обществах Юго-Восточной Европы // Старожитності Причорномор'я. – Одеса, 2000. – С. 1-11;
23. Гладких М.И., Станко В.Н. Мистецтво та світогляд пізньопалеолітичної людини (за матеріалами України) // Археологія. – 1996. – №3. – С. 45-46.
24. В.Н.Станко. Давні мисливці на бізонів // Історія Одеси... – С. 15.
25. Смольянинова С. П. Карта памятников... – С. 113-126; Гладких М.И., Станко В.Н. Епоха пізнього палеоліту... – С. 89.
26. Бибіков С. Н. Позднейший палеолит Крыма // Материалы по четвертичному периоду СССР. – 1950. – Вып. 2. – С. 125.
27. В.Н.Станко. Мирное... – С. 127; Демиденко Ю.Э. До питання про час винаходу лука та стріл // Археологія. – 1987. – Вип. 60. – С. 5.

28. Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 42-44; Станко В.Н. Культурно-исторический процесс в мезолите Северо-западного Причерноморья // Северо-западное Причерноморье – контактная зона древних культур. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 5-16.
29. Смольянинова С. П. Палеолит и мезолит Степного Побужья... – С. 56.
30. В.Н.Станко. Епоха мезоліту // Давня історія України. – К.: Наук. думка, 1997. – С. 131.
31. Станко В.Н., Петрунь В.Ф., Максимюк Т.И. Позднемезолитическое местонахождение кукрекского типа на Южном Буге // Памятники древних культур Северо-западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 5-12.
32. Станко В.Н. К проблеме сложения гребениковской культуры // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 22-26; Сминтина О.В., Нікітін В.І. Нова Гребениківська стоянка на Південному Бузі // Археологія. – 1996. – №2. – С. 77.

Надійшла до редколегії 05.09.2006 р.